

# Mokslinis pranešimas

## Mano ar mūsų? Namai kaip moralinė ekonomika

*Orvar Löfgren*

### Įvadas

„Mano! Mano!“, – kartoja mažas vaikas plačiai šypsodamasis. Žodis „mano“ yra vienas pirmųjų jo išminktų žodžių, kurį jis vartoja visur, ne tik kalbėdamas apie savo žaislus, bet ir apie senele (*mano senele*) ar maistą (*mano maistas*). Ribų ir kategorijų nustatymas, taip įgyjant galią žmonėms ir daiktams, įtraukia: glėbyje suspaustas meškiukas arba stipriai apkabinti močiutės keliai. Pamažu vaikas įvesdinamas į „mano“, „jūsų“ ar „mūsų“ kultūros lauką. Tai nelengva kelionė. Kodėl negaliu atsiimti daikto, kurį ką tik atidaviau savo draugui? Vaikas mokomas nuosavybės gramatikos: turėti, kontroliuoti, įsigyti, dalintis, skolintis, ir jį vaidina pagrindinį vaidmenį jam tiriant pasaulį ir tampant asmenybe santykiuose su kitais. Aš ir mano!

Pasakodami, kaip tokia socializacija vyko (būnant vaikais ar tėvais), žmonės prisimena daug įvairių dalykų. Tai gali būti nesutarimai dėl žaislų, derybos dėl ribų nustatymo, dėl draudžiamų ar leidžiamų dalykų. Tai gali būti prisiminimai apie savo pačių paslaptis ar kitų žmonių privačių erdvių tyrinėjimą. Vaikystė tėra pirmasis šio šviečiamojo proceso tarpsnis, jis tęsiasi visą likusį mūsų gyvenimą – kuriant savo šeimą ir vėliau, jau gyvenant kitos sudėties šeimoje. Man rūpi atsakyti į klausimą, kaip kuriamos „mano“ ar „mūsų“ sąvokos ir kaip jos keičiasi laikui bėgant, taip pat, kaip šie procesai susiję su namų ar šeimos moraline ekonomika. Tam tikra prasme tai reiškia namų ekonomikos pagrindų mokymąsi, į kurį įeina išteklių valdymas, vartojimas ir interesai.

Dažnai „mano“ ir „mūsų“ tyrinėjimai atliekami gana abstrakčiame filosofiniame kontekste, kur daugiausia dėmesio skiriama individualizacijai. Kuo

europietis etnologas gali prisidėti prie šios tarpdisciplininės srities? Šiame straipsnyje\* noriu atkreipti dėmesį į praktikas, kurias kasdieniame gyvenime dažnai laikome savaime suprantamomis arba esame nustūmę į pašamonę.

Tirdamas šią temą naudojuosi brikoliažo (*bricolage*) metodologiniu požiūriu (Ehn, Löfgren, Wilk 2016), kuris aprėpia platų ir eklektišką istorinės ir šiuolaikinės medžiagos spektrą. Visų pirma remiuosi kartu su Billy Ehnu šiuo metu vykdomu projektu, skirtu „nematomiems namams“, kurio metu mes atliekame interviu, stebėjimus bei prašome žmonių aprašyti įvairius jų gyvenimo namuose aspektus. Šią medžiagą papildė nemažai išsamių apklausų, koks yra „gyvenimas namuose“, taip pat gyvenimo namuose vaizdų populiariojoje kultūroje ir žiniasklaidoje analizė. Galiausiai pasitelkiu nemažai etnografinių studijų apie namus, kur mano ir mūsų tema nėra išryškinta kaip pagrindinė, bet kuri nuolat išskyla įvairiose situacijose<sup>1</sup>.

Brikoliažo metodologiniam požiūriui būdingas ir teorinis aspektas. Mane domina sąveika daugelio elementų, kurie pasitelkiami mokantis, kaip naudoti ir suprasti įvairias mano ir mūsų versijas, pavyzdžiui, kasdienės rutinos medžiaginius ir emocinius aspektus. Čia tinka Doreen Massey sugretinimo sąvoka (*throwntogetherness*) (Massey 2005). Kaip sugyvena objektai, žmonės, jausmai, veiklos ir laiko matmenys? Massey nagrinėja būdus, kaip dažnai netikėtai sugretinti įvairūs elementai ima sugyventi tam tikroje aplinkoje ar situacijoje. Norint suprasti, kaip tokie susidūrimai veikia, praverčia keletas kitų teorinių įrankių. Yra mokslininkų, kurie savo tyrinėjimuose daug dėmesio skyrė daiktų poveikiui ir afektyviai jų galiai. Pavyzdžiui, Jane Bennett vartoja Deleuze'o ir Gattari terminą *assemblage* junginyje „sutelktinė jėga“, kai įvairūs elementai tampa išvien veikiančiais veikėjais (Bennett 2010). Kitą naudingą prieigą siūlo susisaistymo (*entanglement*) sąvoka (yra skirtingų šios sąvokos interpretacijų) – kai žmonės ir daiktai bei jų grupės tampa vieni nuo kitų priklausomi.

\* Plenarinis pranešimas, skaitytas 41-ajame Vokiečių tautotyros draugijos (*Deutsche Gesellschaft für Volkskunde*) kongrese, kuris vyko 2017 m. rugsėjo 20 d. Marburge. Trumpesnis pranešimo variantas skelbtas švedų kalba: Löfgren Orvar. 2018. Mitt eller vårt? Hemmets moraliska ekonomi, K. Salomonsson (red.). *Mitt och ditt: Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelser*. Lund Studies in Art and Cultural Sciences 17: 25–48. Lund: Lund University.

<sup>1</sup> Projekto „nematomi namai“ medžiaga daugiausia nagrinėja namų kūrimo patirtis įvairiais žmogaus gyvenimo tarpsniais, ypač vaikystėje ir vėliau, kuriant šeimą (apie tam tikros projekto medžiagos pristatymus žr. Löfgren 2014). Visi šiame pranešime pateikti pavyzdžiai paimti iš šio projekto, nebent nurodyta kitaip. Aptardamas apklausas apie namus, naudojuosi keletu švedų anksčiau atliktų studijų (Åkerman 1941; Hanssen 1978) ir nepaskelbtų naujausių sisteminių tyrimų, kuriuose Švedijos modeliai lyginami su kitų Europos šalių modeliais. Pranešime nurodau mano naudojamus etnografinius namų tyrimus.

## Kas sudaro moralinę ekonomiką?

Mano projektas prasidėjo nuo citatos, kurią seniai nešiojauši galvoje. „Kas yra namai?“ – dar 1991 m. paklausė antropologė Mary Douglas (Douglas 1991). Jos manymu, tai nėra fizinė erdvė su sienomis, stogu, durimis ir langais, bet pirmausia tai yra vidinė tvarka su savo taisyklėmis, ritmu ir moraliniais svarstymais. Namus sudaro susipynusios rutinos, tylūs susitarimai ir išsakiniję refleksai: „čia, mūsų namuose, elgiamės taip“. Šeima ar namų ūkis yra vieta, kurioje išmokstama pagrindinių normų, susijusių su „mano“, „jūsų“ ir „mūsų“. Tai arena, kurioje moralinės ekonomikos sąvoka gali būti naudinga.

Sąvoką „moralinė ekonomika“ sukūrė britų istorikas Edwardas Thompsonas, nagrinėjęs ankstyvąją britų darbo klasės kultūrą (Thompson 1961). Ji padeda suvokti tas situacijas ir kontekstus, kuriuose negalioja racionalūs rinkos įstatymai, tačiau kur moraliniai interesai ar idėjos yra stipriai įsitvirtinę socialiniuose ir ekonominiuose santykiuose. Šios sąvokos taikymas namams reiškia, kad į šeimos narius žiūrima ne tik kaip į racionalius ekonominius veikėjus, bet asmenis, veikiančius tam tikrų taisyklių, vertybių, ritualų ir suvokimo lauke, kurį suformavo konkrečios šeimos ir jos narių istorijos. Namuose moralinės pozicijos daro įtaką ekonominiams sprendimams ir net, rodos, nereikšminga ar kasdienė ekonominė veikla gali turėti stiprų moralinį užtaisą.

Namai yra viskas, kas nėra viešbutis, – sako Mary Douglas. Viešbutis yra rinkos įstaiga, priklausoma nuo santykių su klientais; viešbutyje jūs gaunate tai, už ką mokate. Gyvenimas namuose yra surestas iš idėjų, kas yra teisinga ir neteisinga, sąžininga ir nesąžininga. Čia jūs turite išmokti prisidėti, prisiimti atsakomybę ir dalytis. Asmeninis gėris čia turi būti suderintas su kitų žmonių interesais ar „visų labui“. Namai yra reikalavimai, pareigos ir teisės, bet taip pat ir galia, hierarchija bei pavaldumas. Namuose dalijamasi viskuo: erdve, nuotoliniu TV valdymo pultu, maistu šaldytuve, namų ruoša ir daugeliu kitų dalykų. Tačiau tuo pat metu čia nuolat vyksta derybos dėl to, kas yra mano ir kas yra tavo. Į ką aš turiu teisę? Kas atsitinka, kai šeimos nariai skirtingai suvokia ribas? Tada sukuriama sąžiningumo ir tvarkos principai, kurie apima pasikeitimą, eiliškumą, burtų traukimą, pavadavimą ir pan.

Namai kuriami pasitelkus tvirtą žinojimą, kas yra „mūsų“, ką turime daryti kartu ir už ką turime prisiimti atsakomybę. Kas išgėrė paskutinius pieno likučius ir nenupirko daugiau? Kas vis palieka šviesą arba įjungia termostatą? Namuose jūs turite suderinti savo rutiną ir veiklą, poreikius bei interesus, o tai gali kelti įtampą tarp jūsų asmeninių poreikių ir „šeimos gerovės“ (dar viena įdomi moralinė samprata). Fone dažnai matyti neryškus „mes“. Ar mums tikrai reikia naujo televizoriaus? Dar vieno kambario? Deserto vakarienei?

Namai yra derybų vieta, kurioje viskas nuolat keičiasi ir vis kas nors sprendžiama bandant suderinti skirtingus prioritetus ir interesus. Moralinė namų

ekonomika taip pat atspindi skirtingas pozicijas ir šitaip įžengia į skirtingų klasių, lyčių ir kartų lauką. Moralinė namų ekonomika retai matyti skambiuose pareiškimuose apie taisykles, teises ir pareigas; ji glūdi kasdienėse situacijose, ir tai paaiškina, kodėl iš pirmo žvilgsnio trivialūs dalykai, rutina ar įprasti veiksmai staiga gali įžiebtį kibirkštį, sustiprinti arba užginčyti galios struktūrą ir hierarchiją. Sena namų kaip rojaus idealizavimo tradicija užgožia faktą, kad namai yra ir įtampų ar konfliktų arena.

Taigi, kaip reikėtų tyrinėti moralinę ekonomiką, kuri dažnai slypi po tyliais susitarimais ir savaime suprantamomis laikomomis taisyklėmis, taip pat judeisiais, rutina ir kūno reakcijomis? Dennisas Woodas ir Robertas Beckas septynerius metus stebėjo, kaip šeima naudojasi svetaine (Wood, Beck 1994). Jie norėjo sužinoti, kaip vaikų įvesdinimas į „namų taisykles“ paryškino „mūsų namų“ vertybes ir taisykles. Tyrimo pabaigoje jie nurodė 233 taisykles, reglamentuojančias svetainės naudojimą. Tam tikra prasme vaikai tapo „cheminiu ginklu“, nebylias taisykles ar susitarimus dėl vidaus namų tvarkos iškėlę į dienos šviesą, „priversdami taisykles panaikinti“. „Kas vaikui yra namai, jei ne taisyklių erdvė?“ – klausia tyrėjai (Wood, Beck 1994: 1).

Namuose jūs nuolat esate mokomi taisyklių ir tvarkos, tačiau jos gali būti nematomos ar nesąmoningos tol, kol susiduriate su kitų namų moraline ekonomika. Pavyzdžiui, kokios taisyklės galioja kaimynų ar senelės namuose? Vienuolikmetė, gyvenanti komunoje, lankosi kaimynų namuose surengtame vakarėlyje. Mergaitė namų šeimininkei, kuri ką tik padėjo ant stalo kotletus, užduoda jos namuose įprastą klausimą: „Kiek kotletų galiu paimti?“ Namų šeiminkė nusišypsavo vidurinės klasės moters šypsena ir atsako: „Mieloji, gali imti tiek, kiek nori.“ Ji atrodo labiau nei nustebusi, kai vienuolikmetė į savo lėkštę įsideda 14 kotletų. Kita konkreti mokymosi situacija vaikų laukia dienos centruose. Vaikų dienos centruose mažai yra „mano“ ir ypač daug „mūsų“. Ant durų priklijuotame raštelyje parašyta: „Prašome tėvų neleisti vaikams atsinešti savo žaislų, nes tai sukelia konfliktų.“ Vaikų dienos centruose vaikai išaina griežtą kursą, kaip pasidalyti daiktais ir žaidimais.

Ypač sukrečiantį mokymąsi ir mokymąsi iš naujo vaikai patiria gyvendami su išsituokusiais tėvais, kurie turi naujus gyvenimo partnerius ir namus. Suaugusieji gali sukurti naujas taisykles, kurių padedamas vaikas turi išmokti sugyventi arba būti išprovokuotas. Paauglė stovi lauke prie savo motinos namų ir dvejoja: išsitraukti savo raktą ir atsirakinti ar pirma pasibelsti? Ar čia mano namai, ar aš čia tik svečias? Kiek paabejojusi mergaitė pasibeldžia (Winther, Palludan, Gulløv, Rehder 2013).

Paslėpto normalumo problemiškamą mokantis ar taikant „mano“ ar „mūsų“ skirtį rodo ir situacijos, kurioms, atrodo, ta skirtis netinka arba kurios nuolat kelia klausimų. „Homoseksualių žmonių namų ūkio“ tyrimai (Bryant 2015)

ilustruoja, kaip šiose šeimose užginčijami arba keičiami tradicinės, heteroseksualios, šeimos gyvenimo idealai. Kiti pavyzdžiai būtų įtampa, kurią patiria namuose apsigyvenę svečiai, nuomininkai ar tarnai. Jei esate vienas iš jų, ar esate šeimos, ar namų dalis? „Au Pair“ programos tyrimai dažnai daugiausia dėmesio skiria tokiems konfliktams ir dviprasmybėms kaip hierarchija, nepriklausomybė, įtraukimas ar atskirtis. Šioje programoje dirbančios merginos dalyvauja daugybėje veiklų, kurios yra kasdienio šeimos gyvenimo dalis, bet ar jos iš tikrųjų yra šeimos dalis (Dalgas 2016)? Interviu davusių šeimų nuomonės skiriasi:

Jei gyvenate su „Au pair“ mergina, labai svarbu, bent jau man, kad ji taptų visos šeimos dalimi. Todėl pirmasis žodis yra „viskas, kas čia yra, – ir tai sakau nuoširdžiai, – yra tavo“. Tai galėtų būti šaldytuvas, televizorius ar bet koks kitas daiktas (Cox, Narula 2003: 340).

Kiti su tokia nuomone nesutiko: „Nors daugelis žmonių sako, kad „Au pair“ mergina turėtų būti šeimos narė, aš sakau „ne“. Jei norite gyventi artimų draugų šeimoje, mes ne jūsų šeima“ (Cox, Narula 2003: 340).

„Au Pair“ programą supa daug ambivalentiškumo. Ar programos merginos yra darbininkės, ar šeimos narės, vyresnės seserys ar tarnaitės? Riba tarp darbo ir buvimo šeimos nare yra neaiški. Dabar esate šeimos dalis, o dabar – nebe..!

Yra ir kitų situacijų, kai idealizuotoms moralinės ekonomikos versijoms metamas iššūkis. Psichologas, dirbantis su jaunuoliais, turinčiais problemų dėl narkotikų, institucijoje susiduria su žmonėmis, kurie visiškai skirtingai žiūri į „mano“ ir „tavo“. Kai šie jaunuoliai ko nors nori, jie nedvejodami paima – jie niekada neklausia! Jie užaugo namuose, kur riba tarp „mano“ ir „tavo“ visada buvo peržengiama nuo narkotikų priklausomų tėvų ir (arba) brolių, ir seserų. Kai kurie jų nuolat pavydžiai saugo net ir mažiausią „mano“, nes žino, kad bet kada gali jo netekti. Situacija, kai darbe mokomasi naujų taisyklių. Nauja darbuotoja atneša pyrago kavos pertraukai. Jai patariama: „Supjaustyk pyragą į gabalėlius, antraip kas nors paims ir suvalgys jį visą.“ Tokios situacijos akivaizdžiai parodo, kas atsitinka, kai žmonių nesieja ta pati ar panaši solidarumo, empatijos, dosnumo ar pasitikėjimo samprata.

## Asmeniniai dalykai

Namai pilni sienų tarp „mano“, „tavo“ ar „mūsų“. Kai kurios iš jų gali būti matomos ir materialios, kitas pastebėti sunkiau – jos trumpalaikės, nestabilios ir paslėptos. Tirdama privatumą kasdieniame gyvenime, sociologė Christena Nippert-Eng paklausė dalyvių, ką jiems reiškia privatumas (Nippert-Eng 2010: 7). Dažniausias atsakymas buvo toks, kad privatumas reiškia galėjimą kontroliuoti priėjimą prie kai kurių dalykų, vietų ar informacijos. Kiti pabrėžė norą būti paliktiems ramybėje, kad nebūtų kišamasi į jų gyvenimą, kad kiti žmonės nelįstų

su savo reikalavimais. Keletas dalyvių paminėjo laisvę gyventi be taisyklių ar suvaržymų. Nippert-Eng buvo įdomu, kaip žmonės tvarkosi su savo privatumu, kokias jie kuria strategijas ir priemones, kurios jiems padeda apibrėžti savo privatumo ribas, erdves ir rutinas. „Intymumas turi savo žemėlapi“, – rašo Svetlana Boyd (Boyd 2000: 227). Čia privatumas susijęs su intymumu. Tai reiškia, kad daugiausia dėmesio tenka slapčiausiems ir labai dažnai kasdieniams dalykams. Kuriuos namų kampelius, takus ar veiklą žmonės laiko ypač asmeniškais, kuo jūs labai atsargiai dalijatės (ir su kuo konkrečiai) ar nesidalijate su kitais?

Privačių erdvių apibrėžimas, dalijimasis daiktais ar veikla yra svarbūs suvokiant, kaip vaikas išugdo supratimą apie „mano“. Namuose šis procesas skleidžiasi labai konkrečiai medžiagiškai – mano kambarys ir mano daiktai. Mintis apie tai, ką psichoanalitikas Donaldas Winnicottas pavadino „pereinamaisiais objektais“, gali būti išplėsta kalbant apie vaiko prisirišimą prie daiktų kaip anksčiau įrankių, leidžiančių jam apibrėžti kaip asmeniui nustatant ribas tarp mano ir kitų. Tai gali būti bet koks daiktas – nuo patrauklaus žaislinio gyvūno iki pakelėje surasto niekučio. Viename iš savo apsakymų Virgina Woolf rašo apie vaiką, kuris parsineša į namus paplūdimyje rastą akmenėlį, padeda jį ant lentynos ir džiaugiasi savo radinio spinduliuojama gerąja energija. Akmuo įgauna asmeninę reikšmę: „Tai lengvai galėjo būti bet koks kitas akmuo iš milijono akmenų, bet tai buvo mano, mano, mano!“ (Woolf 2000[1920]: 63).

XX a. trečiajame dešimtmetyje vaikų kambarius turėjo ne visi vaikai. Vaikų kambariai atsirado XIX a. aukštesniosios socialinės klasės šeimose, kad vaikai netrukdytų suaugusiems. XX a. kilo nauja diskusija dėl vaikų teisių į privatumą (Palludan, Winther 2017). 1931 m. JAV Baltuosiuose rūmuose surengtoje konferencijoje buvo kalbama, kad vaikai turi turėti savo kambarį: „vietą, kur jie galėtų žaisti ar dirbti be suaugusiųjų kišimosi ir kur jų veikla nesikirstų su suaugusiųjų šeimos narių užsiėmimais“ (Senior 2014: 164). Šiuolaikiniai vaikų kambariai atsirado kaip projektas tiems, kurie galėjo tai sau leisti. Panašiai ir žaislai pradėti aptarinėti kaip ugdymo priemonės, skirtos formuoti vaiką kaip asmenybę (Cross 2004).

Vaikams paaugus, namuose atsiranda daugiau privačių zonų. Vis dažniau išskyla problemų, kada ir kaip tėvai turi teisę patekti į tas privačias teritorijas. Kaip ilgai motina gali tikrinti savo vaikų kišenes arba jų stalo stalčius? Kokio amžiaus vaikams leidžiama užrakinti savo kambarį (Munro, Madigan 2006: 112)? Dėl „mano“ ar „mūsų“ nuolat deramasi; ribos nuolat brėžiamos, ginčijamos ir vėl perbrėžiamos. Tai labai akivaizdu kalbant apie paauglio kambarį, kuriame nenaminę nuotaiką kuria provokuojančios spalvos, dideli plakatai ir garsi muzika. Čia nelieka abejonių, kas yra tikrasis šeimnininkas!

Privatumo susikūrimas gali būti laikomas labai asmenine ir individualia veikla, tačiau tam daug įtakos turi ir kultūriniai susitarimai, kurie aiškiai matyti

nuolat besikeičiančioje privatumo istorijoje (Ariès, Duby 1991). Diskusijos dėl vaikų poreikio į privatumą svyravo nuo Jeano-Jacqueso Rousseau iki dr. Spocko ir pasižymėjo itin skirtingais požiūriais (Cross 2004). Antoine'as Prostras mums priminė, kad XIX a. pabaigoje buržuazinėje prancūzų visuomenėje tėvai laikė savaime suprantamu dalyku savo vaikų ir paauglių korespondencijos skaitymą (Prost 1991: 69). Tai buvo ne tik tėvų teisė, bet ir jų pareiga. Vėlesnės kartos tai suprato kaip kišimasi į privačią jų teritoriją, tačiau, atsiradus socialinei žinia-sklaidai ir vaikams vis daugiau laiko praleidžiant internete, diskusijos dėl tėvų kontrolės atsinaujino.

„Mano“ taip pat yra susijęs su kasdienėmis transformacijomis. Pavyzdžiui, toks paprastas užsiėmimas kaip valgymas su šeima, kai bendras dalykas tampa „mano“ arba „tavo“ – maisto kelione iš bendro dubens į atskiras lėkštes (Wilk 2016). Į lėkštę dedamas maistas tampa „tavo maistu“ – ne tik tavo nuosavybe, bet ir tavo atsakomybe. Turi suvalgyti viską, kas yra lėkštėje, nemėgink pavogti kotleto iš savo brolio lėkštės.

Čia atsiduriame objektų ar veiksmų, kurie atskiria ir susieja, srityje: mano lėkštė, mano stalčius, mano kambarys. Geras tokio privatumo pavyzdys yra lagaminai ir rankinės. Paprastos prekės prekybos centre ar ant stalo – nuo kosmetikos priemonių ir apatinių drabužių iki kamščiatraukių ir kišeninių knygų – yra tik kasdieniai daiktai, bet sudėti į lagaminą ar krepšį jie įgauna naują intymumo ir neretai paslapties aurą. Tai sugretinimas, kuris gali tapti individualizuota „mano“ versija (Löfgren 2016).

Mano slaptos erdvės, daiktai ir mintys įsteigia ypatingą tapimo privačiu asmeniu matmenį. Tai yra vienas iš būdų, kuriuos vaikai naudoja tapimo savimi eksperimentuose. Regina Bendix aptarė, kaip vaikai atranda ir mokosi slaptumo bei įvairių su paslapčių laikymu ir atskleidimu susijusių būdų (Bendix 2016). Vaikystėje sukuriamos paslaptys ir slaptvietės (mano paslėptas saldainių maišelis, žaislas, kurį „pasiskolinau“), išbandomi tiek nuosavybės, tiek privatumo reikalai, siekiant nustatyti ribą tarp to, kas yra mano, ir to, kas priklauso kitiems. Ilgainiui paslaptys keičia formą ir funkciją – nuo mažo vaiko slėpimosi vietų, kurios prašosi būti aptiktos, iki paauglio dienoraščio, kurio niekas negali skaityti, bet kurio žadinamas kitų smalsumas jaudina.

Žmonės prisimena, kaip jie, būdami vaikais, žavėjosi savo tėvų slaptomis teritorijomis: įsliūkinimas į kambarį, norint pažiūrėti, kas slepiama naktinio staliuko stalčiuose, kišenių patikrinimas tėvų drabužių spintoje, žvilgtelėjimas į motinos rankinę, slapto rakto nuo tėvo stalo ar raktelio nuo vyresnės sesers dienoraščio suradimas.

Ch. Nippert-Eng aptaria ne tik tai, kaip suaugusieji kuria ir dalijasi savo slaptimis, bet ir jų partnerių ar namiškių susidomėjimą jomis. Kas tokio slapto, ko man neleidžiama žinoti? Kur daiktų pilnuose namuose galėtų būti slepiami

privačiausi dalykai? Nippert-Eng tyrimo dalyviai veda ją savo paslapčių keliais – į patį giliausią žemutinio stalčiaus kampą ar už garažo spintos atsiveriančią erdvę. Užrakintos erdvės turi magišką trauką. Svarbumas būti atskiru žmogumi įvairiai dera su privatumo ir paslapčių kūrimu.

### **Kai „mano“ ir „tavo“ tampa „mūsų“**

Vaikystė yra laboratorija, skirta mokytis ribų tarp „mano“, „tavo“ ir „mūsų“, o savo šeimos sukūrimas yra vėlesnė šių ribų mokymosi pakopa. Bendro gyvenimo su partneriu pradžia reiškia „mano“ ir „tavo“ tapimą „mūsų“: mūsų namai, mūsų baldai, mūsų įpročiai. Šis naujas „mūsų“ gali bet kada ir vėl tapti „mano“ ir „tavo“: tavo skonis, mano daiktai, tavo blogi įpročiai. Du tyrėjai, kurie gilinasi į „mano“ ir „tavo“ tapimą „mūsų“, yra Sarah Kjær, kuri tyrė jaunas poras Kopenhagoje (Kjær 2007), ir Jeanas Claude'as Kaufmannas, kuris stebėjo porų gyvenimą nuo jų pirmo bendro ryto kartu (Kaufmann 2002). Dažnai naujų santykių pradžioje vyrauja didelė tolerancija partnerio įpročiams ir jo daiktams. Įsimylėjimas leidžia lengvai dalytis viskuo, net dantų šepetėliu ir rankšluosčiu, tačiau pamažu rutinai ir riboms keičiantis, jūsų mylimojo geri įpročiai tampa blogi.

Danielio Millerio knygoje *Daiktų patogumas (The Comfort of Things)* mes susitinkame su įvairiausiomis Londone gyvenančiomis poromis, stebime, kaip jų „mano“ ir „tavo“ tampa „mūsų“ arba atvirkščiai:

Paprastai galima stebėti, kaip poros savo santykius kuria netiesiogiai, savo namuose pamažu susiedamos įvairiausius daiktus: knygas, kompaktinių diskų kolekcijas, paveikslus ant sienos. Daiktai, ne tik žmonės, pradeda gyventi vieni su kitais, geriau pažinti vienas kitą ir kartais tampa tokie neatskiriami, kad vėliau toks jų susigyvenimas skyrybų advokatams atneša didelį pelną (Miller 2008: 157).

Autorius pakalbino nemažai šeimų, kurių namuose žodžiai „mano“ arba „tavo“ būna vartojami retai. Poros nuolat kalba apie „mes“ ir „mūsų“ (mes manome, mūsų interesai, mūsų daiktai). Yra ir tokių namų, kuriuos Milleris vadina „jo ir jos namais“: „Jo darbo kambarys, jos darbo kambarys; jo knygos, jos knygos; jo papuošalai, jos papuošalai...“ (Miller 2008: 157)

Millerio interviu itin išryškėja (gerai žinoma) skirtinga lyčių tvarka. Visų pirma tai moterų, kurios daugiausia prižiūri namus, darbas, interesai ir skonis. Vienas iš knygų veikėjų, Charlesas, tai nusako tokiais žodžiais: „Ji atėjo ir per tvarkė mano namus, tiesiog. Ir ji primetė savo valią mano namams, tokia realybė. Taip atsitiko todėl, kad ji moteris“ (Miller 2008: 158). Jis su atsidūsėjimu pasakoja apie kitus savo vyriškos lyties draugus, kurie patyrė tokius pat pokyčius, nesusimąstydami apie savo atsakomybę dalijantis namų ūkio darbus. Charleso

sprendimas yra toks: „Turit turėti kur nors kokią nors mažą pašiūrę ar kaip aš – kambarėlį apačioje, kur galite uždaryti duris ir turėti šiek tiek tylos ir ramybės, ir keletą savo daiktų“ (Miller 2008: 158).

Tokiems vyrams kaip Charlesas, kurie, būdami savo namuose, taip nesijaučia, tokie pabėgimai yra svarbūs. Jie išsamiau aptariami Amerikoje atliktame tyrime *Kur slepiasi vyrai* (*Where Men Hide*) (Twitchell 2008). Tai gali būti bet kas: mėgstamas fotelis, automobilis, garažas ar sodo pašiūrė, kur dominuoja „mano“ taisyklės ir „mano“ estetika. Kita vertus, moterys dažnai skundžiasi, kad vyrai nepakankamai pripažįsta ir įvertina jų ruošos darbus ir nesibaigiančią katgorą palaikant tvarką namuose. Geras pavyzdys yra virtuvė. Tai erdvė, kuri nuolat kuriama ir kasdien perkuriama pačioms įvairiausioms veikloms. Moteris prisimena savo motiną, kuri jautė moralinį poreikį kiekvieną vakarą virtuvę palikti švarią ir tvarkingą. Vakarui atėjus, ji jausdavusi palaimą galvodama apie spindinčią kriauklę, tvarkingas lentynas ir švarias grindis. Tai jos tvarka, rytoj ji turės viską pradėti iš naujo. Virtuvėje vykstantys konfliktai primena mums, kad estetika – asmeninė ar bendra – yra moralinės namų ekonomikos dalis. Tai įvairių madų ir stiliaus klausimas, tačiau dar svarbiau, kad tai yra susiję su tvarka, tvarkingumu, harmonija ir pusiausvyra (Light, Smith 2005). Kai žmonės sako: „Taip mano virtuvėje būti negali, aš neleidžiu tau visko sujaukti“, jie pareiškia teisę į nuosavybę. Virtuvė gali būti mūsų, bet visų pirma ji yra mano, nes aš į ją įdėjau tiek daug darbo ir meilės (Pink 2012: 62). Kitas geras pavyzdys yra šaldytuvas: „Pasiuntu, kai kas nors daržovėms skirtoje vietoje palieka apipuvusią cukiniją“ (Bouchat 2005: 72).

Kitais atvejais tai gali būti vyras, kuris laiko save atsakingu už „mūsų namus“. Pavyzdžiui, šeimos galva, kuris prisiėmė atsakomybę prižiūrėti namus kiekvieną vakarą apeidamas namus ir išjungdamas šviesą bei sumažindamas šildymą (Pink 2009).

Porų konfliktų tyrimuose „mano“, „tavo“ ar „mūsų“ tema skleidžiasi įvairiai. Tavo blogi įpročiai, tavo purvini drabužiai ant grindų arba nesutarimai dėl elektros energijos taupymo, kai vyras sako žmonai: „Kitą kartą už elektrą galėsi mokėti pati.“ Konfliktai gali kilti ir dėl interjero ar estetikos, nesutariant, kur padėti vyrui priklausančią lydeką iškamšą arba „tą erzinantį staliuką, kurį mums atidavė tavo mama...“ (Kaufmann 2009: 25). Konfliktai, kurių metu sprendžiama, kurio – mano ar tavo – namų tvarka turi dominuoti, dažnai kyla dėl detalių. Vyras skundžiasi žmona, kuri dažnai ginčijasi dėl mažų dalykų: „Kai pakylu nuo sofos, norėdamas nueiti į virtuvę, ji pasilenkia į priekį ir piktai atsidūsta, tai gali girdėti visame bute; po to ji išlygina ant sofos gulinčią pagalvę: „Kiek kartų prašiau atsistojus sutvarkyti pagalves?“

## Savas kampelis – privatumo salos namuose

Namuose egzistuoja salos, kurios gali sustiprinti bendrumo ar individualumo jausmą. Tai gali būti laikas, kada žmogui leidžiama pabūti vienam: „Aš visada atsikeliu anksčiau nei visa šeimyna, papusryčiauju, tada galiu klausytis savo muzikos ir savo virtuvėje susikurti tam tikrą nuotaiką.“ Asmeninės salelės gali bendrumo jausmą sustiprinti arba, atvirkščiai, sukelti atsiribojimo jausmą. Kuriant „mano“ arba „tavo“ gali padėti kai kurie baldai. Pavyzdžiui, kėdė, stalas ir sofa:

Kėdė, tinkama sėdėti, yra panaši į suolą ir sofą, tačiau iš esmės ji nuo jų skiriasi. Kėdė sukurta sėdėti vienam, tik vienam žmogui, ir tai yra svarbi jos savybė. Kėdė mus atskiria, ji – salelė kambaryje. Kitaip tariant, net jei kėdė ir visiems prieinama, ji visada ką nors atstumia.

Tai Norvegijos rašytojo Karlo Ove's Knausgårdo mintys, kuriose atsispindi būdai, kada kėdė gali kurti santykius ir kada – ribas pavirsdama „mano kėdė“ (Knausgård 2016: 51). Panašiai santykius kuria ir tam tikros formos stalas: „man pastatyta kėdė prie stalo“. Kai kurios vietos prie stalo gali būti svarbesnės už kitas. Vienas jaunuolis aiškina: „Namuose mes sakome, kad tėčiui priklauso kėdė prie stalo galo, niekas nedrįs ten atsisėsti. Anksčiau ta vieta priklausė seneliui.“ Šeštajame dešimtmetyje funkcionalios mokyklos architektai kalbėjo apie būtinybę atsikratyti keturkampio ar stačiakampio stalo – baldų, kurie palaikė tokią hierarchinę tvarką. Nauja moderni šeima turėtų sėdėti prie apskrito stalo, kuris pabrėžia lygybę (Hedebo Olsen 2018).

Kitas svarbus daiktas yra svetainės sofa. Kadangi šiuolaikinė sofa pirmą kartą pasirodė XIX a., ji laikoma baldu, kuris padeda sukurti bendrumą – „mus“. Ankstyvuojau tarpsniu jis atliko erotinę funkciją, buvo įrankis, padėjęs atsirasti intymumui tarp ant jos sėdinčių dviejų žmonių (Ehn, Löfgren 2010: 138). Vėliau jis tapo šeimos bendrumo simboliu. Norint klausytis radijo ar žiūrėti televizorių, reikėjo vienos bendros sofas (Brembeck 2012). Kartais sofa atlieka idealizuoto bendrumo funkciją, tačiau kartais ji tampa prieštarų interesų arena, pavyzdžiui, kai jauna pora nesutaria, kaip ją panaudoti: vyras ją mato kaip žaidimo kompiuteriu vietą, o moteris – kaip intymumo ir rimtų pokalbių erdvę (Kjær 2007).

Kitiems nuėjus miegoti ir ant sofas pasilikus vienam, galima susikurti meditacinę vienatvės salelę: „Pagaliau sofa yra mano...“ Davidas Scheras prisimena savo motiną, kuri visada sėdėdavo sofas kampe, rūkydavo cigaretes „Pall Mall“, valgydavo sumuštinis su kiaušiniais ir žiūrėdavo televizorių, tuo pat metu lyg iš kokio stebėjimo posto prižiūrėdavo savo devynis vaikus (Scher 2007: 86). Vėlyvą vakarą visa sofa atitekdavo jai, kur ji žaidė „Solitude“ su Manheteno kokteiliu rankoje. Sofai susidėvėjus, Davidas paprašė brolių nupjauti sofas ranktūrį „...su mamos paliktais pėdsakais. Su cigarečių išdegintomis žymėmis. Nukramtytą

šuns, išteptą pomidorų padažu, plakta grietinėle, liestą tūkstančio mažų rankų“. Dabar ranktūris kabo Davido namuose Niujorke kaip priminimas apie motiną.

Privačių erdvių ieškojimas namuose gali tapti ir metafora. Viena moteris interviu sako: „Žmonių pora visada turi turėti savo kambarį – savo veiklą, savo interesus, savo draugus.“ Šeimos gydytojai dažnai kalba apie poreikį gyventi savo gyvenimą, kuris papildytų poros partnerystę (Westerling 2008: 206 ff).

## Miegamasis

„Pirmą kartą mano trimetė ištarė „mūsų“, o ne „mano“, kai įsiropštė į mano lovą: „Mama, tai mūsų lova, niekas kitas joje negali būti.“ Vaikui lova tapo aiškiai apibrėžta „mūsų“ vieta, kaip priešybė visam išoriniam pasauliui. Lovos ir miegamieji vaidina ypatingą vaidmenį mums brėžiant „mano“ ir „tavo“ ribas. Kokiu būdu?

Kalifornijos vidurinės klasės šeimų tyrime etnografai pažymėjo, kad tėvų miegamasis buvo miegojimo ir pertvarkymų vieta. Dauguma tyrimo metu apklaustų šeimų savo namuose buvo sukūrusios didelius „šeimininko miegamuosius“ su atskiru vonios kambariu ir drabužine. Daugelis jų apie šį kambarį kalbėjo kaip apie „šventovę“, užuovėją nuo šeimos gyvenimo, perpildyto daiktų ir veiklos. Šeimininko miegamasis turėtų būti didelis, gražus, tylus, ne per daug apkrautas daiktais. Kai kuriems tokio miegamojo etalonas buvo keturių žvaigždučių viešbutis. Vaikai neturėtų būti į jį įleidžiami. Miegamasis buvo tėvų kambarys, ir didžiąją laiko dalį jis tiesiog buvo „tylus, tamsus ir laukiantis...“ (Arnold, Graesch, Ragazzini, Ochs 2012)

Mintis apie miegamąjį, skirtą ne vienam asmeniui, yra gana nauja. Anksčiau aukštesniajai klasei priklausiusios žmonos ir vyrai turėjo atskirus kambarius. XIX a. kilusi idėja apie porą kaip intymų ir romantišką vienetą metė iššūkį tokiams atskirčiai ir pateikė miegamojo, kuriuo galėtų dalytis pora, mintį. Jeano-Claude'o Kaufmanno etnografinis gyvenimo miegamajame tyrimas rodo, kaip miegamasis tapo labiausiai įkrauta erdve visuose namuose. Dažnai miegamasis yra „mūsų“, vis dėlto tai gali pasireikšti įvairiais būdais. Miegamajame gali atsirasti abiem priimtina estetika arba partneriui gali būti leista įkurti tik dalį savo kambario taip, kaip jis ar ji nori. Kai kuriose situacijose kambarys gali virsti „mano“: „Mūsų miegamasis yra mano teritorija, čia aš praleidžiu daug laiko, su drabužiais, rašydama ir skaitydama, žiūrėdama televizorių“, – sako viena iš apklaustų moterų (Kaufmann 2015: 184). Ji priduria, kad miegamasis transformuoja kasdienę veiklą, čia jautiesi kitaip ir geriau nei svetainėje. Stebina tai, kad pastaraisiais metais miegamasis tapo alternatyvia ir improvizuota vieta daugybei darbų atlikti. Lovos būna vis platesnės, kad jose įsitektų nešiojamieji kompiuteriai, kavos dėklai, knygos ir popieriai (Munro, Madigan 2006: 111).

Be abejo, lova yra vieta, kurioje vyrauja stiprios emocijos. Tai seksualumo ir geismo edrvė, bet ji taip pat yra ir vieta, į kurią žmogus pasitraukia sirgdamas ir norėdamas pabūti su savimi. Lovoje poros mylisi, vaidijasi ar svajoja, miega arba guli atmerktomis akimis mąstydamos apie gyvenimą. Dvigulėje lovoje susiduria dvi pagrindinės šiuolaikinio gyvenimo idėjos: pora kaip romantiškas vienetas ir poreikis būti autonomišku asmeniu. Mano lovos pusė, mano miego poreikiai ir mano įpročiai skiriasi nuo mano partnerio. Kaufmannas sako, kad lovoje yra kuriami maži ritualai ir brėžiamos ribos tarp intymumo, kūnų bei skirtingų poreikių. Šios ribos ypač išryškėja porą ištikus krizei ar pradėjus galvoti apie skyrybas.

### Įsidaiktinimas

Tyrinėdama buvimą namuose, Ida Winther stebėjo Danijos vaikus (Winther 2013a: 54 ff). Kur, kada ir kaip jie labiausiai jaučiasi esą namuose? Dauguma jų mini lovą savo kambaryje, kurioje įsitaisę tarp pagalvių ir paklodžių jie valgo mėgstamus saldumynus, klausosi mėgstamos muzikos, siunčia SMS arba žaidžia kompiuteriu. Winther tai vadina šventa vaikų vieta, pagrindine „mano teritorija“. Jos apklausti vaikai sakė, kad savo kambaryje jie jaučiasi visiškai kontroliuojantys savo erdvę ir daiktus – nuo stalo iki ant sienų kabančių paveikslų. Jiems sukurtas rūpinimosi savimi ir jaukumo burbulas. Tokį „mano“ mikropasaulio egzistavimą dauguma vaikų (dažniausiai vidurinės klasės) suvokia kaip savaime suprantamą. Tačiau kaip toks pasaulis atsirado ir ką jis gali pasakyti mums apie savikūros procesus? Kelias į šį šiltą, patogų ir suasmenintą pasaulį buvo ilgas ir vingiuotas.

Vienas pradinių taškų galėtų būti kultūrinė ir politinė namų, patogumo ir privatumo atsiradimo istorija. Istorikas Johnas Lukacsas tai apmąstė tokiais žodžiais: „kadangi viduramžių žmonių savimonė buvo silpna, jų namų, tarp jų ir didikų bei karalių kambariai, interjeras buvo plikas. Namų baldai atitiko jų proto vidų“ (Lukacs 1970: 623). Norėdamas suprasti, kaip XVII ir XVIII a. Prancūzijoje ir Anglijoje buvo kuriamos naujos savikūros ir savęs suvokimo idėjos ir kaip tos idėjos pasireiškė realiame gyvenime, pasikeitus namų vietos ir erdvės suvokimui, namams tampant naujo vidinio gyvenimo „mano“ ir „mūsų“ pasauliu, Lukacsas pasitelkia patogumo istoriją. Svetlana Boyd, kuri taip pat tyrinėjo šią istorinę intymumo ir privatumo topografiją, pradėjo nuo nesaugaus pabėgimo viduramžiais – kampo prie lango, proskynos už tvarto, baidgama privačių erdvių ir asmeninių daiktų gausėjimu buržuaziniame peizaže (Boyd 2000). Witoldas Rybczynskis teigia, kad Jane Austen romanai yra puikus atsiradusio naujo dėmesio privačiai erdvei ir jos poreikio namuose pavyzdys (Rybczynski 1988: 2).

Austen romane *Mansfieldo parkas* (*Mansfield Park*), kuris pirmą kartą pasirodė 1814 m., susipažįstame su Fane Prais, kuri iš neturtingų ir žmonių pilnų namų,

kur privatumui buvo palikta mažai vietos, persikelia į turtingų giminaičių dvarą. Pagaliau ji turi savo kambarį, į kurį ji gali pabėgti. Fanė sugrįžta į savo kambarį ieškodama prieglobsčio ir jaukumo, kurį ji randa tarp savo daiktų, gėlių, knygų ir drabužių. Čia ji turi savo rašomąjį stalą, kuris suteikia erdvę kūrybinei vaizduotei ir savirefleksijai. Jei nieko nenori veikti, ji tiesiog gali sėdėti ir svajoti:

Kambario teikiama paguoda poilsio valandomis buvo ypatinga. Ji galėjo ten sugrįžti po visų nemalonių apačioje nutikusių dalykų ir tuoj pat pajusti malonumą kuo nors užsiimdama ar galvodama. Jos augalai, jos knygos... jos rašomasis stalas ir jos labdaringa veikla bei jos išmonė buvo ranka pasiekiami (Austen 2000[1814]: 122).

Naujame Fanės pasaulyje poreikis būti vienai su savo jausmais yra lydimas naujų veiksmų: susiraitymu savo lovoje, šiltai užsiklojus savo mėgstama skara, arba atrakinimu dėžutės, kurioje saugomos slapčiausios paslaptys: laiškų pluoštelis, plaukų sruoga, miniatiūrinis portretas ar kiti suvenyrai. Objektai tampa itin asmeniniais ir intymiais daiktais: jie ją supa, jie prižiūrimi, jie suteikia kambariui išskirtinumo. Aš ir objektai sudaro sąjungą, ir tas naujas savęs suvokimo atsiradimas yra pagrindinė Austen tema, rašytojai apibūdinant savo pagrindines veikėjas. Gyvenimui pradėjus spausti, joms reikia vietos, kur jos galėtų pabėgti, kambario, į kurį galėtų pasitraukti. Kambarys ir jo objektai tampa šalutiniais veikėjais, aktyviai padedančiais pagrindinėms veikėjoms susitvarkyti su savo jausmais ir nuotaikomis.

Vaikystės namuose Fanė neturėjo nei savo kambario, nei savo lovos. Perėjimas į turėjimą ko nors savo žymi lėtą požiūrio į namus ir individą transformaciją, kuri atsirado ankstyvųjų laikų modernioje Europoje, visų pirma aukštosios klasės sluoksniuose. Tai sietina su bendra naujų „aš“ svarbos idėjų raida ieškant savirefleksijos ir savimonės. Nors viso to šaknys glūdi renesanso pasaulyje, permainos tampa akivaizdžios XVII–XVIII a. (Porter 1997). Kelių kartų mokslininkai, pasitelkę pačias įvairiausias perspektyvas, jau keletą šimtmečių tiria vingiuotus individualizacijos ir savimonės susiformavimo kelius<sup>2</sup>.

Yra keletas tyrimo krypčių, kuriose vartojamos skirtingos sąvokos: padidėjusi individualizacija, padidėjęs savęs suvokimas ir stipresnis „aš“ įsteigimas. Tokie pokyčiai buvo susieti su išaugusiu žmogaus poreikiu būti vienam ir turėti daugiau laiko savirefleksijai, kuri pasireiškia būtinybe atsitraukti, likti vienam su savimi, būti savo paties šeimininku. Įdomu, kad dauguma šių diskusijų sukasi apie pokyčius idėjų ir požiūrių, o ne kasdienio gyvenimo lygmenyje. Reikia ir toliau tirti nuolat besikeičiančią daiktinę infrastruktūrą, kuri anaiptol nėra

<sup>2</sup> Individualizacijai skirta literatūra yra plati, parašyta tokių mokslininkų kaip Norbertas Eliasas ir Philippe Arietas, Michelis Foucault, Anthony Giddensas, Ulrichas Beckas ir Richardas Sennettas.

vienalytė ar vienmatė, kaip rodo „mano“ ir „mūsų“ XIX ir XX a. kasdieniame gyvenime tyrimai.

Atsiradus naujoms vienatvės ir buvimo su savimi galimybėms, įsisteigė įvairios ribos tarp individo ir kolektyvo. Žmonės nustojo dalytis maistu iš bendro puodo, jie norėjo miegoti atskirai savo lovose, kontroliuoti savo erdvę, turėti asmeninių daiktų (Chartier 1991: 163 ff). Arba, kaip Orestas Ranumas sako: „Svarbumas turėti savo drabužių, savo lovą ar savo rožinį peržengė paprastos nuosavybės ribą“ (Ranum 1991: 207). Dėžutė ar skrynčia tapo svarbia aukštesnės socialinės klasės žmonių nuosavybe XVII ir XVIII a. Jose buvo saugomi vertingi ir svarbūs daiktai; jas buvo galima užrakinti, bet ne tiek tam, kad būtų apsisaugota nuo vagių, bet kad tarnautų kaip ženklas, jog tai – asmeniškiausi žmogaus daiktai (Ranum 1991: 248).

Fanės naujasis pasaulis *Mansfieldo parke* įamžino keletą svarbių praktikų, kurios sparčiai plito XVIII a. Skaitymą balsu pakeitė tylus, asmeniškasis ir introspekcinis skaitymas (Chartier 1991), o naujas romano skaitymo žanras atvėrė naujas erdves svajonėms ir vaizduotei, suteikdamas progą savo gyvenimą ir problemas matyti kitų gyvenimo požiūriu. Kita praktika buvo asmeninių prisiminimų kūrimas. Fanės kambaryje svarbią vietą užėmė suvenyrai ir dovanos: „jos kambaryje beveik nebuvo tokio objekto..., su kuriuo jos nesietų koks nors įdomus prisiminimas. Visi daiktai buvo jos draugai ar susiję su galvojimais apie draugus“ (Austen 2000[1814]: 122). Dar vienu svarbiu įrankiu tapo dienoraštis. Rašomasis stalas ir dienoraštis buvo nuolatinis kvietimas kurti ir apmąstyti save (Ranum 1991: 225). Vyrų atveju tai tapo įmanoma atsiradus darbo kambariams ir asmeninėms bibliotekoms – vietoms, kur jie galėjo pasitraukti. Tačiau, kaip Virginia Woolf pabrėžė savo romane *Savas kambarys (A Room of One's Own)*, ironiška buvo tai, kad pati Austen savo romanus turėjo rašyti svetainėje, kuria ji dalijosi su kitais šeimos nariais, vyrams buvo suteikta atskira darbo erdvė.

XIX a. buržuazinėje aplinkoje privatumo ir intymumo sritys tapo labiau išplėtotos ir atskirtos pagal lytį (Davidoff, Hall 1987; Frykman, Löfgren 1987). Pavyzdžiui, rūkomojo kambario erdvė turėjo rekvizitus ir pasižymėjo stiliumi, kurie pabrėžė šeimininko vyriškumą. Namai ir asmeniniai daiktai tapo vis svarbesni tiek šeimos, tiek asmens tapatybei. Naujasis „aš“ buvo formuojamas pasitelkus daiktus ir objektus, kurie, pasak Franko Trentmano knygos *Daiktų imperija (The Empire of Things)*, buvo laikomi takais, vedančiais į „aš“ (Trentmann 2016: 231). „Mes taip prisirišame prie kai kurių savo baldų, kad imame jiems jausti tam tikrus jausmus, ir beveik įtikime, kad ne tik mes juos mylime, bet ir kad jie myli mus“, – 1871 m. rašė vienas anglų menotyrininkas (Cohen 2009: xvii). Jis rašė apie laiką, kai britų kasdienį gyvenimą buvo apėmusi milžiniška vartojimo kultūra, Viktorijos laikmetį, kurį Deborah Cohen apibūdino kaip pirmąjį laikotarpį, kai žmonės pradėjo sieti save su savo daiktais (Cohen 2009: xi). Pasak Cohen, nauja „asmenybės“ sąvoka susiliejo su namų interjeru.

Jeanas-Christophe'as Agnewas, tirdamas padidėjusį susidomėjimą interjero dizainu Amerikoje XIX a. pabaigoje, nurodo, kad „daiktais apstatyti namai tapo daugiau nei panašūs į mus ar net mūsų pačių išraiška: jie tapo mumis, suimprovizuotais ir įkalintais, sukonstruotais ir apribotais“ (Agnew 1989: 133). Nuo pat pradžių šis saviraiškos ir kasdienio vartojimo derinys atvėrė duris kritikai, kuri netyla iki šiol. O jeigu toks mūsų vartojimas ne tik padėjo susikurti savąjį „aš“, bet ir padarė mus silpnesnius ir tuščius (Trentmann 2016: 104)?

## Medijos – bendros ir asmeninės

XX a. tapatybės ir namų kūrimo santykis įgavo naujų formų. Namuose atsirado buitinė elektronika, pradedant telefonu, gramofonu ir radiju, vėliau televizija, kompiuteriais, mobiliaisiais telefonais ir t. t. Šios naujovės pakeitė ne tik namus, bet ir santykį tarp šeimos narių. Įdomu, kad šios naujovės ir jų naudojimas namuose pakeitė santykį tarp „mano“ ir „mūsų“ bei sukūrė naujus moralinės namų ekonomikos aspektus. Neatsitiktinai pirmą kartą moralinės ekonomikos samprata pradėta taikyti kasdienėms sritims aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais, bandant išsiaiškinti medijų naudojimą. Svarstymai apie naujų medijų naudojimą, prieigą, dalijimąsi ir kontrolę iškėlė vertybių ir moralinių aspektų klausimus (Hirsch 1994; Silverstone 1994; Silverstone, Hirsch, Morley 1992). Kilo karštos diskusijos, kada, kur ir kaip šeimos nariai turėtų turėti prieigą prie medijų, be to, kokių mastu medijų naudojimas turėtų būti kontroliuojamas, pavyzdžiui, tėvų.

Prisiminkime vidurinės klasės svetainę aštuntajame dešimtmetyje. Kambaryje pagrindinę vietą vis dar užima televizorius, o sofa – ta platforma, nuo kurios šeima žiūri TV, sukuria ypatingą „mes“ pojūtį. Vis dėlto pasitaiko ir konfliktų: kuris šeimos narys kontroliuos nuotolinio valdymo pultą ar kokie kanalai turėtų būti žiūrimi. Svetainėje gali būti ir elegantiška *hi-fi* garso sistema (tėčio pasididžiavimas ir džiaugsmas), saistoma tam tikrų naudojimosi ja taisyklių. Netoliese stovi ir stalelis su šeimos telefonu, tačiau ant sofos jau guli ir naujas mobilusis telefonas. Kampe stovi kompiuteris, prijungtas prie interneto. Visos šios technologijos yra apraizgytos taisyklių ir tam tikrų prieigos bei naudojimosi jomis ritualų, atspindinčių tam tikrus lyčių modelius ir šeimos narių socialines pozicijas.

Esame ribų tarp „mano“ ir „mūsų“ keitimosi liudininkai. Kai praėjusio amžiaus pirmajame ir antrajame dešimtmečiais į Vakarų visuomenės namus įžengė radijas, jis tapo savotišku šeimos altoriumi, šeimos susibūrimo vieta. Atsirado nauja „mes“ forma, tačiau buvo ir konfliktų dėl programų įdomumo, tinkamumo ir auditorijos. Ilgą laiką telefonas buvo laikomas šeiminingo įrankiu namuose, naudojamu tik „svarbiems pokalbiams“. Vėliau juo pradėjo naudotis ir kiti šeimos nariai, tačiau neretai dėl naudojimosi telefonu kildavo karštos diskusijos,

kurios sustiprėdavo gavus sąskaitą už telefoną. Praėjus šiek tiek laiko, siekiant užtikrinti tam tikrą privatumą, šeimos telefone atsirado ilgas laidas, leidęs jį nusinešti į savo kambarį.

Jautrūs klausimai susiję su neaiškiais ir ribotais ištekliais, kuriais sunku dalytis. Vienu metu buvo ginčijamasi dėl priėjimo prie telefono, telefono sąskaitos arba to, kas praleisdavo pernelyg daug laiko žiūrėdamas visiems priklausanti televizorių arba sėdėdamas prie namų kompiuterio. Tas žmogus buvo vyras, kuris okupuodavo sofą ir žaidimą „Playstation“ arba kuris visur, net ir į tualetą, nešiojosi nuotolinio valdymo pultelį. Namų medijos prietaisams mažėjant ir vis pingant, šeimos nariai jau galėjo išsigyti atskirus daiktus, galbūt naują televizorių miegamajame, kompiuterinį žaidimą paauglių kambaryje arba mobilųjį telefoną. „Mano kambarys“ įgijo naują matmenį. Vaikai, siekdami sukurti naujas privatumo formas namuose ir įtvirtinti savo nepriklausomybę, naudojo naujas medijos technologijas. Dar 1990 m. vienas paauglys sakė: „Esu vienintelis šeimoje, kuris žino, kaip naudotis savo elektros įranga. Niekas kitas neateina į mano kambarį – tai mano erdvė... Čia aš galiu žiūrėti viską, ką noriu... Vis įžengęs į savo kambarį atsiduriu tarsi kitoje planetoje“ (Morley 2000: 91).

Toks privatumo atsiradimas dažnai buvo lydymas naujo nerimo. Sofa svetainėje liko apleista. Pasigirdo naujų skundų: „Šeima išsisklaidė jos nariams pasitraukus į savo asmeninius medijų pasaulius.“

## Socialinės klasės matmenys

Sociologė Beverly Skeggs knygoje *Klasė, aš ir kultūra (Class, Self, Culture)* rašo: „Aš“ visada atsiranda anksčiau nei istorinės klasifikacinės vertės schemos.“ Itin ryškūs skirtumai socialinėje ir istorinėje savikūros istorijoje reiškia, kad „esant kultūriškai priskirtam tam tikrai kategorijai, rasei, lyčiai ar seksualinei grupei, tai apriboja ir / arba suteikia pranašumą“ (Skeggs 2004: 75).

Savo ruožtu diskusijoje dėl tendencijų, susijusių su savikūros materialėjimu ir emocijų pagausėjimu, pastebimu nuo XVIII a., daugiausia dėmesio sutelkiau į aukštesniosios ir vidurinės klasės aplinką. Jei dėmesį nukreipsime nuo Fanės gyvenimo dvare Austen *Mansfieldo parke* į valstiečių padėtį kaime tuo pačiu laikotarpiu, pamatysime, kad tada savikūros sąlygos labai skyrėsi. Etnologas Börje Hanssenas, žvelgdamas į švedų kaimo gyvenimą XIX a. pradžioje, pabrėžė silpną valstiečių susidomėjimą savikūra. Kalbama ne tik apie priėjimą prie išteklių, privačių erdvių ir daiktų turėjimą, bet ir apie radikalius kultūrinius ir protinius skirtumus. Kaimo vietovėse vaikystė nebuvo romantizuojama, nebuvo ir paskatų vaikui tapti ypatingu ir unikaliu žmogumi. Žodis „mano“ tokiuose pasakymuose kaip „mano mama“, „mano namai“ ar „mano daiktai“ neužėmė svarbiausios vietos (Hanssen 1978: 16 ff).

Antoine'as Prostras mums primena, kad net XX a. pradžioje daugelyje Europos namų neturtingiesiems priklausė vos keletas daiktų (Prost 1991: 64). Jie tilpo arba į kišenę, arba į maišelį: peilis, pypkė, rožinis, laikrodis ar nedidelis papuošalas – daiktai, kurie dažnai buvo padovanoti, bet kurie turėjo didelę simbolinę vertę, nors ir buvo bevečiai, – tai viskas, ką jie galėjo vadinti savo nuosavybe. Panašiai, ir XX a. pradžios Europoje vis dar nebuvo galimybių privatumui ir asmeninei erdvei susikurti. Dar 1930 m. dauguma švedų šeimų gyveno viename kambaryje ir virtuvėje. Turėti savo kambarį dar buvo prabanga. Kiekvieną vakarą buvo išskleidžiamos sulankstomos sofas, lovos ir čiužiniai, vaikams dažnai tekdavo dalytis viena lova. Dalijamasi buvo ir drabužių spintomis, o asmeniniai daiktai buvo laikomi dėžėje arba stalčiuje (Åkerman 1941). Tik XX a. penktajame dešimtmetyje vaikai (bent jau paaugliai) gavo savo kambarius.

Klasių skirtumai taip pat susiję su tuo, kokius jausmus patiriame ir verbalizuojame. Rašytoja Hertha Müller prisimena savo vaikystę neturtingame Rumunijos kaime po Antrojo pasaulinio karo. Jos kaime žmonės niekada nekalbėjo apie „mano“ ar „mūsų“, žodžiais neįvardijo jaučiamo kasdienio bendrumo:

Galbūt bendrumo jausmas buvo toks stiprus, kad niekas jo neišgyveno. Buvo normalu, kad visi būtų drauge, nė vienas to neišreiškė žodžiais ir gestais. Tai vis dar buvo akivaizdu ir aišku: kartu sėdime prie stalo, naudojames tomis pačiomis durimis, tais pačiais peiliais ir puodais, mūsų visų drabužiai pakabinoti ant vienos skalbimo virvės – esame drauge, būtent tai užtikrina išoriniai dalykai... Tai, kad žmogus galėtų kalbėti apie save, pirmą kartą sužinojau vėliau mieste (Müller 2014: 15).

Savikūra nėra tik paprasta istorija apie augančią gerovę ir priėjimą prie išteklių. Socialinė klasė ir toliau atlieka svarbų vaidmenį suvokiant save. Antropologė Adrie Kusserow, tyrinėjusi socializaciją Niujorko dienos centruose, pabrėžė, kaip skirtingai skleidžiasi įvairių socialinių klasių žmonių „aš“ (Kusserow 2004). Darbo klasės aplinkoje individualizmas reiškė mokymąsi išgyventi sudėtingame pasaulyje: pasitikėti savimi, laikytis atokiau kitų ir ginti tai, kas yra tavo. Tokie vaikai neįtę poreikio turėti privačią sferą ar savo teritoriją. Kitoje socialinės klasės skalėje esančios aukštesniosios vidurinės klasės šeimos, gyvenančios Manhatene, kalbėjo apie visiškai kitokį individualizmą, apie tai, kad vaikams reikia savarankiškumo ir privačios erdvės: „Manoma, kad privatumas padeda individualumo – unikalaus skonio, norų ir jausmų, taip pat pasitikėjimo savimi – atsiradimui ir kūrimui.“ Net ir trejų metų vaikui turėtų būti suteikta galimybė susikurti savo asmeninę erdvę, turėti savo kambarį, kur jis galėtų būti su savo mintimis. Kusserow rašo, kad vaikas yra gėlė, kuriai turi būti suteiktos visos galimybės tobulėti unikaliu būdu. Šiuo atveju kūrybiškumas ir savarankiškumas yra susiję.

## Išvados

„Mano“ ir „mūsų“ idėjos ir praktika formuojamos per sugretinimą, kai į vieną suplaukia skirtingos idėjos ir materialumai, nuotaikos ir modalumai, jausmai ir veiklos. Tai ne tik integracijos ir susiliejiimo, bet ir pasipriešinimo, nelengvo subuvimo, prieštaringų tikslų ir interesų klausimas. Visų pirma man buvo įdomu iširti, kaip medžiaginis ir emocinis pasauliai sukrenta į vieną, kaip jie sukibę ir susiję. Naujasis Fanès kambarys *Mansfieldo parke* arba Hertha Müller tylieji objektai yra geri pavyzdžiai to, ką June Bennett pavadino daiktais, kurie sudarė „sutelktinę jėgą“ arba „gyvybingą grupę“. Bennett pažymi, kad susiformavusi grupė už įgytą jėgą yra skolinga *shi* efektui (tai kinų kalbos terminas, kuris apibūdina sunkiai žodžiais nusakomą reiškinį): „...tai tokio potencialo rūšis, kuri kyla ne iš žmogaus iniciatyvos, bet dėl daiktų išsidėstymo. *Shi* yra stilius, energija, polinkis, trajektorija ar *élan*, būdingas tam tikrai daiktų kompozicijai“ (Bennett 2011: 35).

„Mano daiktai“ yra ypatinga sutelktinė jėga arba gyvybinga grupė. Daiktai tampa mano pasauliu ir keičiasi kartu su juo. Mano pagrindinis argumentas yra tas, kad mes turime sutelkti dėmesį į procesų, kurie turi stipriai išreikštą materialųjį matmenį, mikrofiziką ir materialiąją infrastruktūrą. Būtent to aš dažnai pasigendu daugelyje diskusijų apie individualios autonomijos socialinį, kultūrinį ir politinį įsteigimą ir sąmoningumą kuriant šiuolaikinį „aš“. „Aš“ ir „mūsų“ sąvokos semiasi jėgų, kai „aš“ susisieja su objektais ir praktikomis, kurie vis labiau tampa asmeniški. Jie yra dalis to, ką Russellas Belkas pavadino išplėstu „aš“ (Belk 1988). „Mano materialus pasaulis“ yra lėtas prisitaikymo rezultatas: gyvenimas su daiktais, galvojimas apie juos ir buvimas su jais padaro juos „manęs“ dalimi. Suvokus šiuos procesus, nuosavybės, kontrolės ir dalijimosi klausimai turi būti siejami su intymumo, privatumo ir slaptumo idėjomis ir praktika, taip pat su platesniu moralinės ekonomikos, kuriai būdinga daug aspektų, klausimu. Jie apima vertybes ir taisykles, etiką ir estetiką, o juos formuoja galios santykiai namuose.

Namai tampa nuolatinių derybų arena, kurioje turi sugyventi skirtingi prioritetai ir interesai ir kurioje galima stebėti stiprius emocinius ir moralinius „mano“ ar „mūsų“ pokyčius, pasižyminčius didele kultūrine įkrova. Šie du žodžiai yra tokie pat galingi kaip ir klasikinė „mes“ ir „jie“ kultūrinė dichotomija – priešingumas, kuris viduje sukuria *Gemeinschaft* ir atriboja nuo išorės. „Mes“ nuolat atsispindi „tuose kituose“.

Taigi „mano“ ar „mūsų“ yra prisodrintas moralinio kontrolės ir subuvimo, įtraukties ir atskirties matmens. „Mano“ arba „mūsų“ atsiradimas gali žaibiškai perkrauti situaciją ar santykį. Mano vaikai ir tavo beviltiški vaikai; tavo nešvarūs drabužiai ant grindų yra ne mano, o tavo atsakomybė... Stiprios emocijos, svyruojančios nuo negražių jausmų, tokių kaip nusivylimas ar šalta panieką, iki šiltų jausmų, kaip romantiškas „mes“, apsigyvena tariamai trivialiose kasdienėse

situacijose. Pakeitus „mūsų“ į „tavo“, santykis apibrėžiamas iš naujo: tai ne mano, o tavo problema!

Ir „mano“, ir „mūsų“ gali būti naudojami kaip veiksmingi išskyrimo metodai. Mano kėdė, mano kambarys, mano poreikiai. Viena vertus, jūs nesate to dalis: galbūt esate tik svečias, lankytojas ar įsibrovėlis į mano gyvenimą, kita vertus, žmonės gali būti pakviesti prisidėti prie „mūsų“, dalytis daiktais, ištekliais ar veikla. Materializuojasi naujas „mūsų“. Tokiose situacijose išbandomos ribos: prisidėjusiam prie namų ūkio – „Au pair“ merginai, giminaičiui ar nuomininkui – gali būti pasakyta: „dabar esate mūsų šeimos dalis“, tačiau netrukus jie gali pajusti, kad padėtis yra sudėtingesnė, nei atrodo.

Sudėtingų moralinės namų ekonomikos taisyklių mokomasi vaikystėje. Nors šeimos aplinkybės gali skirtis, vaikai šias pamokas pasiima į tolesnius savo gyvenimo tarpsnius: kai jie gyvena vieni, tampa partneriais ar sukuria savo šeimą. Anksti išmoktos pamokos niekur nedingo, kaip ir stiprus tam tikro šeimos ir namų tipo idealizavimas. Net ir viename namų ūkyje matyti tokių moralės ekonomikų atspindžių.

Kaip minėjau anksčiau, namuose vyraujančios moralės įvairuoja laikui bėgant ir skiriasi dėl socialinio konteksto, tačiau pastaraisiais dviem šimtmečiais pastebėta, kad kuriant namus, kyla stipri socialinė įtampa. XIX a. šeima pradėta idealizuoti naujomis priemonėmis. Tai sukūrė kitokį ir stiprų „mes“ – šeimą kaip prieglobstį, susivienijimą prieš pasaulį (Gillis 1996). Tačiau šis procesas vyko kartu didėjant individualizacijai. Vaikai buvo mokomi tapti savarankiški ir tuo pačiu stiprios šeimos tapatybės dalimi. Bendruose šeimos namuose atsiradus privačioms erdvėms, įvyko įdomus „namų“ ir „individo“ susilieėjimas ir tuo pat metu tarp jų kilo konfliktas.

Moralinis gyvenimo namuose aspektas įvairiuose kontekstuose ir epochose išsiskiria skirtinga jėga ir dėmesiu. Dažnai tvirtinama, kad XX a. individualizacija padarė šeimą silpnesnę. Akivaizdu, kad pastaraisiais dešimtmečiais vis daugiau dėmesio skiriama individualiems poreikiams ir šeimos teisėms (Westerling 2008). Vienas to rezultatų yra kur kas daugiau kilusių diskusijų dėl to, kas teisinga ir kas neteisinga. Kokią teisę vaikas ar suaugęs gali turėti į erdvę, asmeninius daiktus ir interesus? „Mano“ privatumo poreikis (Brembeck, Johansson 1996)!

Tačiau tai nereiškia, kad moralinė šeimos ekonomika susilpnėjo, greičiau ji įgavo naujų formų ir funkcijų. Tradicinė idėja apie šeimą kaip tam tikrą vieneta su paskirstytomis pareigomis ir griežtu darbo pasidalijimu bei aiškiais socialinėmis pozicijomis buvo pakeista lankstesne „derybų šeima“, kur nuolat deramasi, keliami vis nauji reikalavimai. Tam tikra prasme šeima vis dar yra „godi institucija“ (Cosser 1974), iš savo narių reikalaujanti didelių emocinių ir socialinių įsipareigojimų (Sørhaug 1996). Namuose nuolat vyrauja tokia stipri įtampa, tiesa, ji vis keičiasi.

Ankstesniais šimtmečiais individualizacija ar namų organizavimas nebuvo vienmatis ar vienos tiesės procesas. Mano dėmesys šiame straipsnyje buvo sutelktas į kasdienį ir nuolatinį „mano“ ir „mūsų“ perkūrimą, į įvairius būdus, kurie sustiprina ar užkerta kelią saviraiškai. Žmonės išmoksta savimonės, mokosi, kaip pasakoti apie save ir prisiminti save, bet pirmiausia jie glaudžiai sugyvena su materialiuoju pasauliu. Iš pirmo žvilgsnio trivialis ir kasdienės detalės iškyla į paviršių: virtuvės tvarka, naudojimasis mobiliuoju telefonu, sofos vieta, rytinė rutina, taip pat erdvės ir privatumo ar buvimo drauge akimirkos.

Iš anglų k. vertė Dalia Cidzikaitė

Versta iš: Löfgren Orvar. 2017. *Mine or Ours?*

*The Home as a Moral Economy*

### Literatūra

Agnew, Jean-Christophe. 1989. A House of Fiction: Domestic Interiors and the Commodity Aesthetic, S. J. Bronner (ed.). *Consuming Visions: Accumulation and Display of Goods in America, 1880–1920*: 130–163. New York: Norton.

Ariès, Philippe; Duby, Georges (eds). 1991. *A History of Private Life 1–4*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.

Arnold, Jeanne; Graesch, Anthony; Ragazzini, Enzo; Ochs, Elinor. 2012. *Life at Home in the Twenty-First Century. 32 Families Open their Doors*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archeology Press.

Austen, Jane. 2000[1814]. *Mansfield Park*. Ware: Wordsworth Classics.

Åkerman, Britta. 1941. *Familjen som växte ur sitt hem*. Stockholm: Nordstedt.

Belk, Russell. 1988. Possessions and the Extended Self, *Journal of Consumer Research* 15(2): 139–168.

Bendix, Regina. 2016. „Notre petit secret“: Les vocabulaires d’une pratique culturelle inévitable, M.-O. Consetz et al. (eds). *Secrets: opacités du patrimoine culturel immatériel*: 64–69. Neuchatel: Musée d’ethnographie.

Bennett, Jane. 2010. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham: Duke UP.

Boyd, Svetlana. 2000. On Diasporic Intimacy: Ilya Kabakov’s Installations and Immigrant Homes, L. Berlant (ed.). *Intimacy*: 226–252. Chicago: Chicago UP.

Bouchat, Céline. 2005. *Ici c’est chez moi, chez eux, ches nous... et chez personne à la foi*. Diss. Université Libre, Brussels.

Brembeck, Helen. 2012. Cozy Friday, B. Czarniawska, O. Löfgren (eds). *Managing Overflow in Affluent Societies*: 67–95. New York: Routledge.

Brembeck, Helen; Johansson, Barbro. 1996. *Postmodern barndom*. Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige 23. Gothenburg: Department of European Ethnology, Gothenburg University.

Bryant, Jason. 2015. The Meaning of Queer Home: Between Metaphor and Material, *Home Cultures* 12(3): 261–290.

Chartier, Roger. 1991. Introduction, P. Ariès, G. Duby (eds). *A History of Private Life* III: 163–165. Cambridge, Mass.: Harvard UP.

Cohen, Deborah. 2009. *Household Gods: The British and their Possessions*. New Haven: Yale University Press.

Coser, Lewis A. 1974. *Greedy Institutions*. New York: Free Press.

Cox, R.; Narula, R. 2003. Playing Happy Families: Rules and Relationships in Au Pair Employing Households in London, England, *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 10(4): 333–344.

Cross, Gary S. 2004. *The Cute and the Cool: Wondrous Innocence and Modern American Children's Culture*. Oxford: Oxford UP.

Dalgas, Karina Märcher. 2016. The Mealtimes that Bind? Filipina Au Pairs in Danish Families, *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 23(6): 834–849.

Davidoff, Leonore; Hall, Catherine. 1987. *Family Fortunes*. London: Hutchinson.

Douglas, Mary. 1991. The Idea of a Home: A Kind of Space, *Social Research* 58(1): 287–307.

Ehn, Billy; Löfgren, Orvar. 2010. *The Secret World of Doing Nothing*. Berkeley: University of California Press.

Ehn, Billy; Löfgren, Orvar; Wilk, Richard. 2016. *Exploring Everyday Life: Strategies for Ethnography and Cultural Analysis*. London: Rowman & Littlefield.

Frykman, Jonas; Löfgren, Orvar. 1987. *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle Class Life*. New Brunswick: Rutgers.

Gillis, John. 1996. *A World of Their Own Making: Myth, Ritual, and the Quest for Family Values*. New York: Basic Books.

Hanssen, Börje. 1978. *Familj, hushåll, släkt: En punktundersökning av miljö och gruppaktivitet i en stockholmsk förort 1957 och 1972 enligt hypoteser som utformats efter kulturhistoriska studier*. Stockholm: Gidlunds.

Hedebo Olsen, Lars. 2018. Hjemmets hjerte – lidt endnu, *Politiken* 01 03 (part 2): 1.

Hirsch, Eric. 1994. The Long Term and the Short Term of Domestic Consumption, R. Silverstone, E. Hirsch (eds). *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*: 116–125. London: Routledge.

Kaufmann, Jean-Claude. 2002. *Premier matin. Comment naît une histoire d'amour*. Paris: Armand Colin.

Kaufmann, Jean-Claude. 2009. *Gripes: The Little Quarrels of Couples*. Cambridge: Polity Press.

Kaufmann, Jean-Claude. 2015. *Un lit pour deux. La tendre guerre*. Paris: JC Lattès.

- Kjær, Sarah. 2007. *Sådan er det at elske: En kulturanalyse af parforhold*. København: Museum Tusulanum.
- Knausgård, Karl Ove. 2016. *Om vintern*. Stockholm: Nordstedts.
- Kusserow, Adrie. 2004. *American Individualisms: Child Rearing and Social Class in Three Neighborhoods*. New York: Palgrave Macmillan.
- Light, Andrew; Smith, Jonathan M. 2005. *The Aesthetics of Everyday Life*. New York: Columbia UP.
- Lukacs, John. 1970. The Bourgeois Interior, *American Scholar* 39(4): 616–630.
- Löfgren, Orvar. 2014. The Black Box of Everyday Life: Entanglements of Stuff, Affects and Activities, *Cultural Analysis: An Interdisciplinary Forum on Folklore and Popular Culture* 13: 77–98.
- Löfgren, Orvar. 2016. Emotional Luggage: Unpacking the Suitcase, J. Frykman, M. Povrzanović Frykman (eds). *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*: 125–152. Lund: Nordic Academic Press.
- Massey, Doreen. 2005. *For Space*. London: Sage.
- Miller, Daniel. 2008. *The Comfort of Things*. Oxford: Blackwell.
- Morley, David. 2000. *Home Territories*. London: Routledge.
- Munro, Moira; Madigan, Ruth. 2006. Negotiating Space in the Family Home, I. Cieraad (ed.). *At Home: An Anthropology of Domestic Space*: 107–117. New York: Syracuse UP.
- Müller, Herta. 2014. *Mitt fosterland var en äppelkärna*. Stockholm: Wahlström och Widstrand.
- Nippert-Eng, Christena. 2010. *Islands of Privacy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Palludan, Charlotte; Winther, Ida. 2017. Having My Own Room Would be Really Cool: Children's Rooms as the Social and Material Organizing of Siblings, *Journal of Material Culture* 22(1): 34–50.
- Pink, Sarah. 2009. *Doing Sensory Ethnography*. London: Sage.
- Pink, Sarah. 2012. *Situating Everyday Life: Practices and Places*. London: Sage.
- Porter, Roy (ed.). 1997. *Rewriting the Self: Histories from the Renaissance to the Present*. London: Routledge.
- Prost, Antoine. 1991. Public and Private Spheres in France, P. Ariès, G. Duby (eds). 1991. *A History of Private Life V*: 1–144. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- Ranum, Orest. 1991. The Refuges of Intimacy, P. Ariès, G. Duby (eds). 1991. *A History of Private Life III*: 207–263. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- Rybczynski, Witold. 1988. *Hemmet: Boende och trivsel sett i historiens ljus*. Stockholm: Bonniers.
- Scher, David. 2007. Our Sunroom Couch was the Scene of Battles and Parties, J. Glenn, C. Hayes (eds). *Taking Things Seriously: 75 Objects with Unexpected Significance*: 86–87. Princeton: Princeton UP.

- Senior, Jennifer. 2014. *All Joy and No Fun: The Paradox of Modern Parenthood*. London: Virago Press.
- Silverstone, Roger. 1994. *Television and Everyday Life*. London: Routledge.
- Silverstone, Roger; Hirsch, Eric; Morley, David. 1992. *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge.
- Skeggs, Beverley. 2004. *Class, Self, Culture*. London: Routledge.
- Sørhaug, Tian. 1996. *Fornuftens fantasier: Antropologiske essays om moderne livsformer*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Thompson, Edward. 1961. *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin.
- Trentmann, Frank. 2016. *The Empire of Things: How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*. New York: Harper Collins.
- Twitchell, James. 2008. *Where Men Hide*. New York: Columbia UP.
- Westerling, Allan. 2008. *Individualisering, familieliv og fælleskab*. Diss. Institut for Psykologi og Uddannelsesforskning, Roskilde Universitetscenter.
- Wilk, Richard. 2016. Sharing a Meal, Billy Ehn, Orvar Löfgren, Richard Wilk. 2016. *Exploring Everyday Life: Strategies for Ethnography and Cultural Analysis*: 45–59. London: Rowman & Littlefield.
- Winther, Ida. 2013. *Hjemmelighed – kulturfænomenologiske studier*. Århus: Århus universitetsforlag.
- Winther, Ida; Palludan, Charlotte; Gulløv, Eva; Rehder, Mads. 2013. *Hvad er søskende? Praktiske og følsomme forbindelser*. Copenhagen: Akademisk forlag.
- Wood, Dennis; Beck, Robert. 1994. *Home Rules*. Baltimore: John Hopkins UP.
- Woolf, Virginia. 2000[1920]. Solid Objects, Virginia Woolf. *Selected Short Stories*: 61–67. Harmondsworth: Penguin.

